

УДК 378(470+571)-055.2

О. О. Драч

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

В статті аналізується опыт взаимодейств власти и общества в Российской империи по реализации идеи высшего женского образования в условиях пореформенного периода. Особое внимание уделено изучению форм и методов осуществления инициированного общественного проекта «Высшие женские курсы».

Ключевые слова: образование, культура, общество переходного периода.

Непростий досвід зміцнення громадянського суспільства в сучасній Україні спонукає до активного вивчення надбань попередніх поколінь, що без сумніву актуалізує осмислення практики вирішення соціальних проблем однотипного періоду ринкових трансформацій в Російській імперії другої половини XIX ст., частиною якої була і Наддніпрянщина.

Дослідження з суспільних проблем постійно перебувають в полі зору сучасних авторів. Варто вказати працю російського науковця Б. Миронова «Соціальна історія Росії» [1]. Цікавими є і низка розвідок, присвячених формуванню жіночої освіти в Україні [2]. Втім, окремі роботи сучасних дослідників не виходять за межі звичайної описовості [3]. Саме тому доцільно здійснити ґрунтовний аналіз суспільної практики реалізації ідеї наукового навчання слабкої статі в умовах формування основ ринкової економіки та громадянського суспільства в Російській імперії.

Метою статті автор визначає дослідження взаємовідносин влади і суспільства в умовах реалізації вищої жіночої освіти в Російській імперії, складовою якої були і дев'ять українських губерній, протягом другої половини XIX ст.

Середина 50-х рр. XIX ст. – це не тільки початок нового суспільного підйому, але і важлива віха у розвитку російського суспільства. Зрушення, що відбулися в контексті великих реформ, позначилися на подальшому громадському житті, і можна констатувати, що суспільство набрало нової сили, його значення в масштабах всієї країни збільшилося. В структурі населення суспільство становило декілька відсотків, проте його значимість визначалася не стільки чисельністю, скільки ідейним та духовним впливом, моральний імператив якого – «справжня людина лише той, хто цікавиться громадськими питаннями, думає про загальну користь» [4, с. 322].

Характерною рисою пореформеного часу стає активне залучення до громадської діяльності слабкої статі і зародження жіночого руху. Організація всестанової дівочої середньої школи зруйнувала попередню сімейну замкнутість, надала поштовх до нової освіти та виховання. Все, що наповнювало тогочасну молодь, яка вчилася

облаштовувати своє життя, воювала зі старими порядками та дореформеною мораллю, – це пристрасна потреба жити за власними етичними та суспільними правилами [5, с. 314]. Народжується ідея доступності наукових знань для жінок, найактивніші з яких почали відвідувати з 1859 р. заняття у Медико-хірургічній академії та університетах. Проте прагнення до вищої освіти зустріло сильну протидію всіх ретроградних елементів суспільства – батьків, чоловіків, знайомих. Поряд з сімейними перешкодами виникли обмеження і з боку державної влади, котра статутом 1863 р. заборонила навчання жінок.

Особи, що співчували ідеї вищої освіти жіноцтва, групувалися навколо ініціативних жінок у столиці та у великих містах, утворюючи гуртки, де жваво обговорювалися можливі варіанти реалізації задуманого. Дієвим каналом впливу суспільства на владу стає нова хвиля клопотань, що розпочалася з кінця 1860-х рр. Почин у справі належить Є. Конраді та жіночій групі А. Філософовой, Н. Стасовой, В. Тарнавської. Сама ж Євгенія Іванівна рішуче виступила за зміни: у грудні 1867 р. на Першому з'їзді природознавців у Санкт-Петербурзі відкрито подала клопотання з вимогою підтримати ідею вищої жіночої освіти [6, с. 179]. Ось тут і виявляється перший досвід взаємодії жіночої громадськості з владою, апробуються форми легального тиску та співпраці з нею. Ініціативна група жіноцтва столиці оформлює офіційне клопотання з майже 400 підписів і подає на ім'я ректора Санкт-Петербурзького університету професора К. Кесслера. Слід указати, що в цій петиційній кампанії об'єдналися представниці різних станів та статків. Напружене очікування результату навіть змусило ініціаторок скористатися особистими зв'язками для з'ясування ситуації. Офіційна відповідь університетської ради скеровувала на отримання дозволу у Міністерстві народної освіти. Проте бюрократична тяганина не зменшує енергії дам, починають розробляти проекти майбутнього жіночого університету.

Представники чоловічого товариства виявилися на висоті і не залишилися осторонь проблем слабкої статі: допомогу порадами здійснювали голова Медико-хірургічної академії М. Наранович та професор Санкт-Петербурзького А. Бекетов. Як форма розробки узгодженої позиції громадянського суспільства, котре підтримувало ідею наукових знань для дам, апробують спільні збори ініціативних жінок і професорів університету та академії. Наслідком стає окреслення узгодженого плану, що дає підстави для клопотання до міністерства. Однак міністр народної освіти Д. Толстого відхилив ідею створення університету для жіноцтва, дозволивши загальні публічні лекції для обох статей [6, с. 186]. Перед зацікавленою частиною суспільства постала дилема: чи відкласти реалізацію ідеї до кращих часів, чи скористатися пропозицією міністерства. Наукові метри університету наполягали на необхідності погоджуватися, так як прогнозували, що бажаний жіночий університет нескоро дозволять [7, с. 32]. Це є ознакою недовіри інтелігенції до дій влади, яка, в свою чергу, з підозрою ставилася до суспільства. Підтвердженням тези є неодноразова заборона публікувати у пресі оголошення про прийом пожертвувань на організацію справи, випробовуючи в такий спосіб міцність громадської підтримки даного проекту. Офіційна позиція влади роз'яснюється у «Журнале міністерства народного просвещения», до чого спричинила ситуація в провінції, де

восени 1870 р. під час перебування у Харкові міністра народної освіти йому подано адрес-звернення від представників громадськості міста з проханням про реформування жіночих середніх закладів для полегшення випускницям вступу до університетів та дозвіл відвідувати існуючі [8]. Відмова міністра в задоволенні клопотання харків'ян аргументується «пріоритетністю для держави елементарної та середньої жіночої освіти, у вищій же уряд не бачив загальнодержавних цілей» [8, с. 269]. Проте з тону повідомлення відчутним стає значний ступінь обурення високих чиновників власне не самим прагненням дівчат поглибити рівень середньої освіти (воно було не новим), а вимогою її кореспондування з вищою через можливість навчатися в діючих університетах. В офіційному роз'ясненні категорично вказувалося, що останні «існують виключно для навчання чоловіків» [8, с. 273]. Утім, роз'яснювалося, що влада не заперечує проти приватних ініціатив, вказуючи на досвід організації публічних курсів у Санкт-Петербурзі, Москві і Києві у вигляді спільних лекцій.

Громадянське суспільство Російської імперії в найактивнішій своїй частині для реалізації ініційованої ідеї доступності наукових знань всім у щоденній, часто невдячній практиці, використовує як традиційні форми роботи (популяризацію справи, залучення пожертв, організацію благодійних концертів та свят для збору коштів), так і народжує нові (безкоштовне надання приміщень та обладнання в користування курсам, відмова професорів від платні для їх життєдіяльності, повна господарська самостійність жіночих гуртків у справі). Все це відбувалося на фоні часто небагатого життя ініціаторів проекту, так як за спогадами відомого белетриста П.Д. Боборикіна, «все, що звать тепер інтелігенцією, професійні літератори, вчителі, професори, художники, на початку 1860-х рр. жили занадто скромно» [5, с. 228]. Не втримався навіть міністр народної освіти Д. Толстой, надавши власну квартиру у будинку міністерства для лекцій [9, с. 1561]. Наслідком стає відкриття Аларчинських та Володимирських спільних курсів у Санкт-Петербурзі, лекції на останніх відвідував особисто міністр як приватна особа. Зацікавленість справою професорів реалізовувалася в практичних заняттях зі слухачами по суботам та неділям в університетських лабораторіях та кабінетах. Аналогічна ситуація і на Луб'янських курсах у Москві, котрі незважаючи на найвіддаленіший район, систематично відвідувалися понад сотнею дівчат, що доводило серйозність жіночих намірів [10, с. 192].

Дозволена у середині XIX ст. гласність, не дивлячись на цензуру, забезпечувала бюрократію та суспільство цінною інформацією про стан справ у державі. Поняття громадська думка стало популярним та широкоживаним, а головним каналом його вияву і уряд, і все товариство вважали пресу. Саме вона пильно стежить за інноваційною справою щойно відкритих публічних курсів. Так, у газеті «Неделя» від 22.03.1870р. з'являється сенсаційне повідомлення про заборону жінкам-викладачам відвідувати публічні лекції [11, с. 384]. Так як з 1860-х рр. Міністерство внутрішніх справ упровадило постійну практику врахування і перевірку всіх критичних зауважень висловлених у пресі на адресу уряду, то вже 5.04.1870р. газета наводить думку начальника Петербурзьких жіночих гімназій пана Осініна щодо «відсутності будь-яких заборон на відвідання курсів за умови, що вони не

відволікають жінок від безпосередніх обов'язків і не були приводом для зібрань поза навчальними інтересами» [12, с. 448]. Одночасно чиновник не спростував попередню інформацію, пояснюючи її індивідуальним характером бесіди та порад одній зі слухачок-викладачів. Це підтверджує контроль за вчительським жіночим контингентом та слухачською аудиторією курсів, що пояснюється як упередженістю адміністрації, так і острахом зібрань і поширення нових ідей серед молоді, до якої влада ставилася з великими підозрами через поширення нігілізму. Крім того, індивідуальна порада з вуст начальника окремі особі в умовах централізованого управління і суворой регламентації сприймалася як обов'язковий припис. Утім, оприлюднення інформації доводить факт обговорення ситуації та ступеню правомірності дій влади, що можна розцінювати як паростки нової громадянської позиції зі все більшим усвідомленням невід'ємних прав людини.

Від самого початку успіх чи невдача цієї інновації стає важливим питанням для зацікавленої громадськості, яка розуміла її визначальне значення для подальшого ходу справ у галузі освіти жіноцтва. Непоодинокі голоси вичували всілякі негаразди жіночому університету. У ті роки прагнення дівчат до вищої освіти скептично зустрічала доволі впливова частина суспільства, на добре ім'я слухачок накладалися чорні тіні, пошуки знань викликали сімейні бурі, породжували антагонізм між батьками та дітьми, нерідко позбавляючи улюбленець ласки та домівок. Саме цією щойно започаткованою справою суспільство мало довести власну «дозрілість» до розширення програм жіночої освіти. Питання ускладнювалося тим, що прогресивна громадськість мала тримати цю ношу на виключно своїх плечах. Від такту та серйозного ставлення до справи слухачів залежав кредит довіри до публічних професорських лекцій, ступенем співчуття справі забезпечених осіб обумовлювалась їх матеріальна організація, що ускладнювалось не тільки можливим охолодженням прагнень бажаючих чи підтримуючих, а й не згуртованістю публіки навколо єдиної програми та різностатевим контингентом відвідувачів.

Історичною заслугою перших курсів, що відкрилися на кінці 1860-початку 1870 рр., вважають примирення влади і суспільства з ідеєю вищої жіночої освіти. Лекції засвідчили, що публіка приходила дійсно навчатися задля власного самовдосконалення і наочно підтвердили, що це не фантазія і філантропія засновників, а нагальна потреба життя. Вони дали багатьом дівчатам солідну підготовку для вступу на вищі жіночі медичні курси та закордонні університети. Позитивною практикою був перший досвід жіночого самоуправління на них, що довів неабиякі організаторські та адміністративні можливості жіноцтва, і слухачок зокрема. Одночасно, наполегливі дівчата, що отримали дипломи у Європі, переконали російську спільноту у посильності вищої освіти для слабкої статі. Це ж підтвердив і досвід курсів учених акушерок при Медико-хірургічній академії та жіночих курсів В. Гер'є, відкритих у 1872 р. Саме тому, суспільство наполегливо продовжило боротьбу за повноцінну вищу освіту.

Послідовність прагнень слабкої статі до наукових знань у вигляді активної еміграції росіянок за кордон, найперше у Швейцарію, стала для влади подразнюючим чинником через острах поширення серед них революційних ідей, і

опосередкованим засобом тиску на неї. Перемогу у двобої здобуло суспільство: імперський уряд циркуляром 1875 р. зобов'язувався надати можливість жіноцтву отримувати вищу освіту в Росії. Наслідком стає дозвіл на організацію вищих жіночих курсів (далі ВЖК) в університетських містах, що відкрилися протягом 1876-1878 рр. у Казані, Києві, Санкт-Петербурзі і Москві на тих засадах і з тими програмами, які організатори справи намічали ще в кінці 1860-х рр. Це засвідчує глибоку продуманість і усвідомленість завдань непростой справи як активістами громадського руху за реалізацію права на вищу освіту дівчат, так і науковою інтелігенцією, що діяльно та «власне по-братньому» допомагала цьому суспільному проекту [13, с. 170].

Найпершою перешкодою, з якою зустрілася на новостворених ВЖК дівоча юнь, котра жадала вищої освіти, стала матеріальна незабезпеченість багатьох. Проте суспільство не розгубилося, а втілення в життя вистражданої ідеї призвело до створення спеціальних товариств та отримало значний резонанс у російській публіцистиці. Організатори започатковують «Товариство для надання коштів вищим жіночим курсам», «Товариство для допомоги слухачкам медичних та педагогічних курсів», члени яких власними внесками фактично уможлилювали навчання дівчат на ВЖК. Реальну допомогу здійснювала і небайдужа до справи преса: редакції «Вестника Европы», «Голоса», «Нового времени», «Северного вестника», типографія М.М. Стасюлевича безкоштовно друкували звіти діяльності Товариств допомоги, упроваджуючи практику їх оприлюднення, прозорості діяльності та громадського контролю за витратами. За десять років (1879-1889) чисельність членів «Товариства для надання коштів вищим жіночим курсам» у Санкт-Петербурзі зросла з 254 до 1026, тобто у чотири рази, проте потреба у жертівній праці викладачів на курсах не зменшувалась: О.Ф. Міллер, будучи засновником Товариства та професором російської літератури на них, більшість лекцій читав безкоштовно [14, с. 437]. Частина професорів Казанських ВЖК тільки власними пожертвами уможлилювали навчання бідних дівчат.

Одночасно, політизація життя в імперії у пореформений час була настільки значною, що багато своєчасних і корисних суспільних ініціатив стримувалися короною адміністрацією. Тому й не дивно, що клопотання 1879 р. дружин професорів Університету Св. Володимира до Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора М.І. Черткова про затвердження Статуту Товариства для надання коштів ВЖК у Києві, відхилено через побоювання зміцнення справи вищої жіночої освіти у регіоні [15, Арк. 1,5].

Складність реалізації даної ідеї професор В. Гер'є, засновник ВЖК у Москві, обумовлював відсутністю в Росії розвинутого громадянського суспільства в особі суспільних корпорацій, асоціацій та товариств, метою яких є захист і протегування загальних інтересів. Проте прогрес у справі вищої освіти жіноцтва пов'язував виключно з урядовою ініціативою, пропонуючи створити для цього навіть окрему владну структуру [16, с. 700]. Логіка професора зрозуміла, саме імперський уряд, як продемонстрували великі реформи, став ініціатором модернізаційних змін у країні, від нього залежала і правоздатність свідоцтв та дипломів випускниць. Крім цього, традиційне очікування допомоги від держави, можна пояснити вкрай напруженою

роботою, котру В. Гер'є здійснював як засновник курсів для популяризації ідеї та залучення коштів.

У той же час публіцистика вказує на пріоритетність громадської самодіяльності у справі наукової освіти жіноцтва, а необхідною умовою її вияву визнається повна свобода суспільної діяльності [13, с. 122]. Звучить критика у бік влади щодо поганої поінформованості суспільства зі станом справ у вищій жіночій освіті (натяк на відсутність свободи преси), наявності наклепників (на думку суспільства фінансованих владою), надмірної бюрократизації та жорсткого адміністративного контролю з боку відомств та міністерств, що узгоджують та надають дозволи, в той же час закидається бездіяльність провінційним міським управлінням з організації стипендій для курсисток, бажаючих працювати у жіночих навчальних закладах.

Отже, народжена в умовах суспільної лібералізації середини XIX ст. ідея вищої дамської освіти стає фактором консолідації небайдужих до долі росіянки представників суспільства. В складних умовах відсутності бажаної державної підтримки саме вони стають на чолі руху за наукову освіту жіноцтва, що уможливило не тільки створення громадського проекту відомого під назвою вищі жіночі курси, а і самостійну реалізацію його. Керуючись принципом загальної користі, чоловіча інтелігенція імперії зі співчуттям поставилася до справи підготовки майбутньої генерації інтелігентних росіянок, дівчат з науковою освітою, і власними коштами та працею уможлилювали це, довівши дієвість сконсолідованих зусиль громадськості, об'єднаних спільною метою. Безумовно досвід наполегливої роботи зі створення ВЖК не минув безслідно: у дівочій юні вкоренилася потреба у вищій освіті, у суспільній свідомості – важливість її для слабкої статі та повага до осіб, що її отримали, влада – ще раз переконалася у автономності суспільства і дієвості громадської думки.

Список літератури

1. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): В 2 т. / Б.Н. Миронов. – С.Пб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Т. 1. – 548 с.
2. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87 – 92; Петрова З.П. Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института / З.П. Петрова // Международный медицинский журнал. – 2006. – № 2. – С. 128-132.
3. Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. / В.В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. - № 5. – С.171-176.
4. Гросул В.Я. Русское общество XVIII-XIX веков: Традиции и новации / В.Я. Гросул. – М.: Наука, 2003. – 517 с.
5. Боборыкин П.Д. Воспоминания / П.Д. Боборыкин. – М.: Худ. лит-ра, 1965. – Т. 1. – 565 с.
6. Стасов В.В. Воспоминания о моей сестре / В.В. Стасов // Книжки недели. – 1896. – № 6. – С. 157-186.

7. Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы / ВЖК в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1903. – 260 с.
8. По поводу женского адреса, поданного г. Министру народного просвещения в г. Харькове // ЖМНП. – 1870. - № 10. – С. 269-274.
9. Женские курсы в Петербурге // Неделя. – 1870. - № 47. – 22 ноября. – С. 1557-1562.
10. Внутренняя хроника: Судьба женских курсов в Москве // Неделя. – 1870. - № 6 - 8 февраля. – С. 192-193.
11. Внутренняя хроника: Запрещение классным дамам и преподавательницам женских гимназий посещать публичные лекции // Неделя. – 1870. - № 12. – 22 марта. – С. 384.
12. Внутренняя хроника: Заявление инспектора петербургских женских гимназий // Неделя. – 1870. - № 14. – 5 апреля. – С. 448-449.
13. Песковский М.Л. Очерк истории высшего женского образования в России (за 20 лет) / М.Л. Песковский // Наблюдатель. – 1882. - № 4. – С. 74-92; № 5. – С. 164-177; № 6. – С. 117-136.
14. Хроника: Из жизни и литературы: Годовой отчет о деятельности «Общества для доставления средств высшим женским курсам» // Женское образование. – 1890. - № 4. – С. 435-442.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 140.
16. Герье В.И. Теория и практика женского образования / В.И. Герье // Вестник Европы. - 1877. - № 4. – С. 645-700.

Драч О.О. Реалізація ідеї вищої жіночої освіти в Російській імперії в умовах суспільства перехідного періоду

В статті аналізується досвід взаємодії влади і громадськості в Російській імперії щодо реалізації ідеї вищої жіночої освіти в умовах пореформеного періоду. Особливу увагу приділено вивченню форм та методів впровадження ініційованого суспільством проекту «Вищі жіночі курси».

Ключові слова: вища жіноча освіта, суспільство, влада.

Drach O. The realization of the idea of women's higher education in the Russian empire during the transitional period

In this article the experience of cooperation between the Soviet rule and society in the Russian empire as to the realization of the idea of women's higher education during the transitional period is analyzed. A great attention is paid to the study of various forms and methods of project implementation "Higher Women Courses".

Keywords: higher women's education, society, Soviet rule.

Поступило в редакцию 26.05.2008